

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

VOL.2 № 4

2025

QISSA BADIYYATIDA TIL VA USLUBNING ROLI

Ergashev Aslbek Xamza ugli

Chirchik davlat pedagogika universiteti PhD, katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada qissa badiiyatida til va uslubning tutgan o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Inson ruhiyati bilimdoni va faylasuf yozuvchi L. Tolstoy hamda o'zbek adabiyotining yirik vakili Sh. Xolmirzaev qarashlari qiyosiy asosda ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda L. Tolstoyning badiiy uslubi, ijodiy konsepsiyasi, obraz yaratish mahorati hamda ruhiy tahlilga asoslangan tasvir vositalari atroflicha yoritiladi. Shuningdek, yozuvchining jahon adabiyotida tutgan o'ziga xos o'rni, uning badiiy til va uslub borasidagi qarashlarining keyingi adabiy jarayonlarga ta'siri asoslab beriladi. Maqolada qissa janrida syujet, kompozitsiya va g'oyaning til vositalari orqali ifodalanish xususiyatlari ham ilmiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: uslub, badiiy til, obrazlilik, ruhiy tahlil. Syujet, kompozitsiya, g'oya.

РОЛЬ ЯЗЫКА И СТИЛЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СТРУКТУРЕ ПОВЕСТИ

Эргашев Аслбек Хамза угли – PhD, старший преподаватель кафедры русской литературы Чирчикского государственного педагогического университета.

Аннотация

В статье проводится сопоставительный анализ художественно-эстетических взглядов выдающегося знатока человеческой психологии и философа Л. Н. Толстого и современного узбекского писателя Ш. Холмирзаева. Особое внимание уделяется художественному стилю и творческой концепции Л. Толстого, раскрываются особенности его поэтики, языковой выразительности и психологического анализа. Подчеркивается уникальное место писателя в мировой литературе и его влияние на развитие художественного мышления и прозаического стиля.

Ключевые слова: стиль, художественный язык, образность, психологический анализ, сюжет, композиция, идея.

THE ROLE OF LANGUAGE AND STYLE IN THE ARTISTIC STRUCTURE OF THE SHORT NOVEL

Ergashev Aslbek Khamza ugli – PhD, Senior Lecturer at the Department of Russian Literature, Chirchik State Pedagogical University.

Abstract

The article presents a comparative analysis of the aesthetic and philosophical views of Leo Tolstoy, an outstanding expert on human psychology and a profound thinker, and the Uzbek writer Sh. Kholmirzaev. Special attention is paid to Tolstoy's artistic style and creative concept, highlighting the features of his poetics, expressive language, and psychological analysis. The study emphasizes Tolstoy's unique position in world literature and his significant contribution to the development of artistic thinking and prose style.

Keywords: style, artistic language, imagery, psychological analysis, plot, composition, idea.

Asrlar davomida og'zaki adabiyotdan bino bo'lgan yozma adabiyot sarchashmalari nasriy asarlarning janriy taraqqiyotini belgilashda ham muhim o'rin egallaydi. Chunki qissago'ylar doston aytuvchi, baxshilar, qibal oqinlari, kayvonilar bilan hamisha jozibadorlik kasb etgan. Qadim-qadim zamonlardan buyonoq, o'zbek halqi san'at va madaniyatga katta

e'tibor qaratishgan. Islmo dini kirib kelgunga qadar O'rta Osiyo aholisi o'zlarining azim zardushtiylik dini, muqaddas kitobi "Avesto"dagi ezgulik va yovuzlik orasidagi mangu kurashni ifodalash borasida ham jonbozlik ko'rsatganlar. Ilm va tafakkur qilish, yaxshi hayot kechirish ikki daryo oralig'ida yashovchi tub aholining asosiy quroli bo'lgan. Folklor adabiyotdan ko'chib o'tgan badiiy nasr, adabiyot, undagi obrazlar qissago'ylar tomonidan o'ziga xos tarzda istifoda etilgan. Til ana shunday o'tkir qurolki, uni asrlar osha ajdodlarimiz katta maqsadlar bilan taraqqiy etishiga o'z hissalarini qo'shib kelganlar.

Ma'lumki, O'zbekiston xalq yozuvchisi A.Muxtor shunday yozadi: "Yozuvchining aktiv pozitsiyasi – avvalo yuksak badiiy mahorat degan so'z. Hozirgi yozuvchi yuksak badiiy mahorat egasi bo'lsa, u uzoq o'tmish mavzuida yozganida ham zamona kitobxonining ichki dunyosiga ta'sir eta oladi, ya'ni o'zining aktiv pozitsiyasini namoyish eta oladi"[1]. Binobarin, A.Muxtor talqinida badiiy mahoratning rivjolanishi, yozuvchining hayotiy pozitsiyasi, adabiy ta'sir va ijodiy o'ziga xoslik bilan ham o'lchanadi.

"Har qanday ijtimoiy-tarixiy jarayon va shuningdek, narsa- hodisalarning yaratilish, dunyoga kelish, o'zgarish va rivojlanishiga asos bo'lgan sabab va turtkilar bo'lishi tabiiy bo'lganidek, adabiy jarayondagi yangilanishlar ham muayyan tarixiy, ijtimoiy, madaniy, siyosiy, ilmiy o'zgarishlar ta'sirida shakllanadi va taraqqiy etadi"[2], – deya yozadi f.f.d. Sh.Davronova.

Adabiyotshunos Umida Rasulovaning "XX asr o'zbek qissalari tadriji" o'quv-uslubiy qo'llanmasida janr tabiati haqida quyidagi mulohazalarni ifodalaydi: "Mashhur siymolar haqida hol-hayot yozish yozma adabiyotda uzoq tarix, an'anaga ega. Bu o'rinda forsiy va turkiy "Shohnoma"lar, betakror "Xamsalar tarkibidagi shohlar, xonlar, oshiqalar, anbiyoyu valiyalar haqidagi qissalar yodga tushadi. Alisher Navoiyning "Holati Pahlavon Muhammad", "Holati Hasan Ardasher"i ham o'ziga xos qissa. Ularda yurtni adolatli boshqarish, millat ravnaqi yo'lida fidoyilik qilish, ilmu ma'rifatni qadrlash masalalari o'z ifodasini topgan. Holatning badiylashgan ifodasi qissa bitish – XIX asr oxiriga kelib, ommaviy matbuot paydo bo'lgach, keng rivojlandi. Mumtoz adabiyotda kimningdir hol-hayoti adibu muarrix tomonidan bitilgan bo'lsa, keyinchalik elga tanilgan shaxs o'z hol-hayotini badiiy ifodalab, ko'pchilik hukmiga havola eta boshladi. Endi "qissaxon"lik "qissanavislik" bilan almasha boshlandi"[3]. Demak, olim Umida Rasulovaning mulohazalariga to'ldiruvchi sifatida shuni izohlash mumkin, qissa va uning janr talablari o'tgan asr boshlarida matbuotning ommaviyligi, shaxsning o'z hayoti, boshidan kechirganlari, bolaligi, orzu-umidlari asta-sekinlik bilan G'arb va rus adabiyoti vakillari ta'sirida yanada sayqallana boshladi.

Alloh taoloning "Qur'oni karim" kitobida 124 ming payg'ambarlar haqida eslatiladi. "Niso" surasida bu haqda to'xtalib o'tiladi. Qissa janri genezisi tarixi haqida so'z borganda janrning o'zi turli davrlarda har xil shakllarda hajman, mazmunan va g'oyaviylik jihatidan o'zgarib, takomillashib borganligi bo'yicha ma'lumotlar mavjud. "Har bir qissa markazida aniq bir "shaxs" hayot yo'li (syujeti) turishi barcha voqealar (syujet liniyalari), shu shaxs atrofida kechishi va bevosita unga kelib bog'lanishi: butun "qissa" yagona bir mazmun, jumla-konsepsiyaga qurilishi"[4]ni qayd etsa, "...ba'zi bir qissalar chindan ham o'z mazmuni va kompozitsion qurilishi jihatidan romandan uncha farq etmaydi, faqat ularning hajmi biroz kichikroq, xolos. Misol sifatida Abdulla Qahhorning "Sinchalak", Odil Yoqubovning "Larza" va Murod Muhammad Do'stning "Galatepaga qaytish" povest-romanlarini ko'rsatish mumkin. Tasvir ko'lamiga ko'ra ham bu qissalar roman janridagi asarlardan uncha farq qilmaydi. Lekin ularning badiiy qurilishidagi ba'zi badiiy alomatlari bularning povest janriga mansubligini belgilab turadi. Binobarin, roman va qissa janrlarining o'ziga xos xususiyatlarini yaxshi bilmay turib bunday asarlarning janrini aniq belgilash qiyin"[5].

Mutarjim Muhiddin Rahim bu masalani shunday izohlaydi: "Har bir o'quvchi badiiy asarni o'z hayotiy va adabiy tajribasi asosida idrok etadi. Shu bois bir o'quvchining idroki boshqasinikeya aynan o'xshamaydi. Badiiy idrok bilan bog'liq bu turfalik, aslida, bizga ato

etilgan ajoyib ne'mat. Shunga ko'ra, buyuk rus adibi Lev Tolstoyning "Iblis" qissasi tarjimasiga yozilgan ushbu so'zboshidan murod ham muhtaram jurnalxonning shunday muqaddas huquqiga daxl qilmoq emas, albatta. Biz atigi daho so'z san'atkori mazkur qissasini qanday yaratgani haqida ba'zi muhim ma'lumotlarni eslatib qo'ymoqchimiz, xolos. Zero, bu ma'lumotlar "Iblis" qissasini to'g'ri tushunish, to'g'ri talqin etishda har bir o'quvchiga asqotishi shak-shubhasizdir.

Qissanavisning bu ifodalarida asar muallifining ijodiy, balki olam va o'zi haqidagi konsepsiyasi yaqqol namoyon bo'ladi:

"U xotiniga balki ko'nglini ham to'kib solar edi-yu, lekin shu payt enaga kirib, sayr qilgani chiqsak maylimi, deb so'rab qoldi. Liza chaqaloqni kiyintirgani u bilan birga chiqdi:

– Xo'sh, aytasan-a? Bir zumda qaytaman.

– Mayli, aytarman balki...

Eri bu so'zlarni naqadar ayanchli jilmayish bilan aytganini Liza bir umr unuta olmay yurdi. Xotini chiqdi.

Yevgeniy, xuddi qaroqchilardek, revolvorni shosha-pisha qo'lga oldi-da, g'ilofdan chiqardi. "U – o'qlangan, ammo ancha vaqt avval, tag'in bitta o'qi kam. Nima bo'lsa, bo'lar, tavakkal!"

U revolver og'zini chakkasiga qadadi-da, bir zum esankirab qoldi, Stepanida esiga tushdi-yu, uni miyasidan chiqarish uchun kurashishi, shahvoniy hirs vasvasasiga uchrashi va ma'nau yuztuban ketishi, so'ng yana kurashishi haqida o'ylab, dahshatdan titrab ketdi. "Yo'q, shunisi afzal". U tepkini bosdi.

Liza xonaga chopib kirganida – u endigina balkonga yetgandi – Yevgeniy polda yuztuban yotar, qop-qora, issiq qon yaradan sharillab oqar, badani hali titrab turardi.

Mirshablar kelib, savol-so'roq qilishdi. Hech kim bu suiqasd sababini tushunolmas, izohlab berolmas edi. Tog'asi bu fojining Yevgeniy ikki oy avval uning qoshida keltirgan istig'foriga biror aloqasi yo'qmikan, degan fikrni xayoliga ham keltirmadi.

Varvara Alekseevna, bir kunmas-bir kun shunday bo'lishini ko'nglim sezgan edi, deya hammani ishontirmoqchi bo'ldi. U Yevgeniy bilan janjallashib qolgan paytlarida shunga amin bo'lgan emish. Liza bilan Marya Pavlovnaning esa nega shunaqa bo'lganiga hecham aqli yetmasdi. Doktorlarning, Yevgeniy ruhiy xastalikka chalingan, degan gapiga ular zig'ircha ham ishonmasdi. Chunki ikkovi ham o'zlari tanigan yuzlab odamlardan Yevgeniy sog'lomroq fikr yuritishini bilardi.

Darhaqiqat, Yevgeniy ruhiy xasta bo'lsa, unda hamma odamlar ham ruhiy xasta bo'lib chiqadi. Eng ashaddiy telbalar esa boshqalarda jinnilik alomatlarini ko'radi-yu, ammo o'zidayam shunday alomatlar borligini payqamaydi"[6].

Yozuvchi bu tasvirda nimani izohlamogda. Birinchidan, Yevgeniy ichiga kirgan iblisning nechog'li fojealarga girftor etib, to'g'ri va pok insonni yo'ldan ham, aqldan ham ozdiruvchi la'natlangan Tangri taoloning bir mavjudotini o'z xayol va ijod prizmasidan o'tkazmogda. Shayton qanday bo'lmasin pok va itoatli, e'tiqodli insonni yo'ldan ozdiruvchi sifatida tasvirlanmogda. "Yozuvchi asar yozishni o'ylar ekan, uning qaysi o'rni yoki detalini mufassal, siqiq holda, qaysi o'rni va detalini qisqa va jonliroq holda tasvirlash lozimligini oldindan aniq bilavermaydi. Bu narsa asar yozish jarayonida ma'lum bo'ladi. Ma'lum bo'lganda ham, o'z-o'zidan emas, balki muayyan qonuniyatlar asosida bo'ladi. Bu qonuniyatlarni asarda yozuvchi diqqat markazidan, bob va kartinalardagi markazlardan izlash lozim"[7].

"Lev Tolstoyni musulmon deb aytish mumkinmi yoki yo'qmi? Rus va jahon adabiyotining yirik vakilining diniy mansublik borasidagi so'nggi qarori qanday bo'lgan? Tolstoy Islom va musulmonlar haqida nimalarni bilgan? Avvalo, Tolstoyning hayotida musulmonlar va ular e'tiqod qiluvchi Islom dini bilan kesishgan nuqtalar bo'lganmi, yo'qmi va u Islom haqida nimalarni bilgan, shuni aniqlashtirib olmoq kerak. Ayon bo'lishicha, uning

musulmonlar bilan shaxsiy aloqalari va islom dini haqidagi bilimlari rus klassiklarining hammasinikidan ko'p bo'lgan. U 13 yoshga kirgan vaqtida oilasi Qozonga ko'chib boradi. Volga bo'yidagi o'rta asrlarda Volj bulg'orlari mamlakatining markazlaridan biri bo'lgan qadimiy shaharni XVI asrda rus bosqinchilari ishg'ol qilgan bo'lsa-da, shahar aholisi baribir eski islomiy hayot tarzini, urf-odatlarini saqlab qolgan edi"[8]. Mana shu mulohazalarning o'ziyoq Lev Tolstoyning bolalikdan boshlab din va e'tiqod, dunyo va olam, Yaratganni anglash borasidagi qarashlarini tubdan o'zgartirib kelganini dalolatlaydi.

prof. D.Quronov va B.Rahmonov shunday yozadi: "Antik madaniyatning arxaiik davrida kurtak holda bo'lgan adabiy-nazariy va adabiy tanqidiy tafakkur yunon-rim adabiyoti hamda notiqlik san'atining boy materiali zaminida barg yozdi, rivojga kirdi. Falsafiy qarashlar negizida adabiyotning mohiyati, uning voqelik bilan munosabati, ijtimoiy hayotdagi o'rni va vazifalari kabi muhim masalalar o'rganildi. Adabiyotning taraqqiy darajasidan kelib chiqqan holda turlarga ajratish amalga oshirildi, har bir turning o'ziga xosligini belgilovchi xususiyatlar aniqlandi. Badiiy asarning tarkibiy tuzilishiga e'tibor qaratildi: badiiy shakl va badiiy mazmun tushunchalari farqlandi, ularning o'zaro munosabatlari tekshirildi; xarakter, fabula, tugun kabi unsurlar tavsiflandi, badiiy asardagi o'rni yoritildi, ularga qo'yiladigan talablar ishlab chiqildi"[9]. Haqiqatdan ham, keyinchalik bu an'ana O'rta asrlarga kelib ham davom etdi. Mana shu paytda qissanavislik ham rivoj topib, dunyo tamaddunida adabiy-badiiy aloqlar, ta'sirlar kuchaydi. Janrning o'zi qotib qolgan biror qolipda emas, o'zaro adabiy ta'sir doirasida shakllandi. Bu jarayon hozirgi kunda ham davom etmoqdaki, qo'shiq, she'r yoki poemadan nasrga, nasrning o'zida lirik chekinishlar, qorishib, aralashib ketgan holda zuhur etilish tamoyillari ham tez-tez uchrab turadi. Demak, biror xalqning adabiy-madaniy xazinasini ikkinchi bir xalq ruhiyatiga, adabiyotiga ta'sir doirasi ham o'zgacha bo'ladi.

Shukur Xolmirzaev rus yozuvchisi Lev Tolstoyning juda teran o'rganadi. "Tanholik" hikoyasida bu haqda Lev Tolstoyning ijod psixologiyasi, ijodkor fitratini shu qadar yoritib beradiki, unda Sh.Xolmirzaev shaxsiyati va ruhiyati aralashib, juda go'zal bir qissaga aylanadi. Qissadagi dialog, monolog va maktublar, lirik chkinishlar, portretlar asarni badiiy qiymatini oshiribgina qolmay o'quvchiga jozibali bir kartinani tomosha qilayotgandek taassurot qoldiradi:

"Otasi hpyajonlana boshlashi bilan o'rindiqdan tushgudek bo'lib, uning qo'llarini silay boshlagan Aleksadra:

– Dadajon, bas. Hamma gaplaring to'g'ri, to'g'ri, – dedi.

"Sen ham onangga o'xshaysan. To'g'ri deysan-u..." dedi gapira ketgisi keldi-yu, o'zini qo'lga oldi: bu – uning sevimli qizi Aleksandra. Faqat shu, shugina o'zining Yasnaya Polyanadan bosh olib chiqib ketishini, qaerdadir bir g'arib kulbada qolgan umrini (tabiiy, ishlab) o'tkazish qarorini, nihoyat, birinchi bo'lib ma'qulladi. Demak, u dadasining tgraf uyida – qasrda yashashdan nomus qilib, to'yib ketganini, illo, atrofda ochlik, faqirlik hukm surayotgan bir zamonda o'zining ana shunday koshonada to'q-to'kin hayot kechirishi – uyat, nomus, o'z e'tiqodlariga zid ekanini tushungan: axir, u – otasi – dunyo taniydigan, imperator Nikolay II ham, kezi kelganda, qo'l qovushtiradigan, kuni kecha Nobel mukofotini olishdan voz kechgan – hayotini allaqachon ezgulik yo'lga – odamlarni baxtli qilish yo'lga bag'ishlab qo'ygan, pirovardi, "o'zing uchun emas, xzgalar uchun yasha!" degan shiorni umriga dastur qilgan insonni, nihoyat, o'z armonlaridan biri ham ushalmayotganini ko'rib, umri poyoniga yetganini anglab, endilikda bu hayotda yashashida ma'no qolmaganiga inonib, azbaroyi "ko'rmayin ham, kuymayin ham" degandek, faqir-haqirlar qatori umrguzaronlik qilishidan boshqa yo'l tomolmagan, ana shuning uchun hamma-hamma narsadan voz kechib, qandaydir bir dehqonning kulbasini makon tutmoq niyatida yo'lga chiqqanini biladigan va aks holda, otasining qazosi tezlashib qolishiga inongani uchun uni borar manzilgacha kuzatib qo'yish uchun ham yonida yo'lga chiqqan qizi bu..."[10]

Keltirilgan lavha, shu asar matnidan ham anglashilib turibdi, yozuvchi Lev Tolstoyning o'zbek nasriga falsafiy-estetik jihatdan, psixologik yo'sinda ham ta'sir qilganli. Shukur Xolmirzaev badiiy nutqning shu qadar jozibadorligini oshirganki, natijada o'quvchi ko'z o'ngida umri poyoniga yetgan, soqollari uzun, tanish bir qiyofali nuroniy chol Lev Tolstoy ko'z o'ngimizda gavdalanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Асқад Мухтор. Ёзувчининг ҳаётининг позицияси. –Т: “Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти”. 1981. –Б.18.
2. Давронова Ш. Истиқлол даври ўзбек романларида шарқ ва ғарб анъаналарининг бадий синтези. Филол.фан.док.дисс.. –Самарқанд. 2019. –Б.28.
3. Расулова У. XX аср ўзбек қиссачилиги тадрижи. Ўқув-услубий қўлланма. –Т: “ФАН”. 2012. –Б.8.
4. Қозихўжаев А. Қисса жанри хусусида. XX аср ўзбек адабиёти масалалари. –Т., ФАН. 2012. –Б. 206.
5. Адабий тур ва жанрлар(тарихи ва назариясига оид) 3-жилдлик. 1-жилд. –Т. “ФАН”. 1991. –Б.152.
6. <https://ziyouz.uz/jahon-nasri/lev-tolstoy/lev-tolstoy-iblis-qissa/>
7. Қўшжонов М. Танланган асарлар. –Т.: “Шарқ”. 2019. –Б.412.
8. <http://old.muslim.uz/index.php/ar/maqolalar/item/3955> Таржимон: Дамин Жумақулов
9. Қуронов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-таниқидий тафаккури тарихи очерклари. . –Т., 2008. –Б.27.
10. Холмирзаев Ш. Танланган асарлар. –Т. “Шарқ”. 2020. –Б. 720-721.